

Історія нотаріата в країнах світу

Нотаріат існує не один десяток століть, нотаріус – історично друга юридична професія після судді. Нотаріат задовольняє потребу людей в надійному закріпленні прав, в стабільності і передбаченості майнових стосунків.

Вперше виразно виявилися переваги професії нотаріуса у Вавілоні (1760 до н.е.). Цар Хаммурапі видав кодекс (правила поведінки), який зробив його знаменитим. На думку царя, ці правила були неупередженими сентенціями, що закликають в його країні дотримуватися твердої дисципліни.

Цар Хаммурапі був першим, хто сприяв розвитку методів сучасного маркетингу. Будучи талановитим і далекоглядним у рекламній справі, він встановив обеліски з міцних каменів на головних площах більшості населених пунктів країни. Те, що ми сьогодні називаємо “нотаріальним правом”: акти цивільного стану, засновницькі договори, оформлення спадку, реєстрація шлюбу, порядок продажу дружин. Все це було вибито на пам'ятниках архітектури Царя Хаммурапі.

У одному із старих міст Тігро-Ефратського Нижньоріччя - Вавілоні, який висувався на головне політичне місце при знаменитому царі Хаммурапі-законодавцеві, писарі-нотаріуси редагували різні акти на глиняних дошках, що вимагають спеціальної обробки. Потім висушені дошки вони розвозили клієнтам, або магістрові, а інколи і канцлерові царя.

Такі “глиняні” акти зберігалися, як правило, в храмах. Треба сказати, що нотаріусами були найбільш гідні люди. До них прислухалися, їх поважали і їм вірили. При здійсненні деяких операцій, що вимагають нотаріального оформлення, необхідна була присутність окремих осіб, які деколи свідчили про досить курйозні випадки. Наприклад, як повернення боргу боржник закладав в рабство на три роки дружину.

Слід зазначити, що вже тоді, в далекий “вавілонський” час, нотаріуси виконували і роль банкірів, здійснюючи договори застави майна. Надалі, при царюванні фараонів, глиняні дошки перетворилися на коштовні папери, оскільки вони оформлялися на папірусі. Робота писаря (нинішнього нотаріуса) визнана безсмертною, вона увічнена, як ми бачимо і політично, і художньо, про що нагадує знаменита скульптура писаря в Луврі в Парижі.

Якщо на деякий час зупинитися на стародавньому світі, то вельми цікавою здається робота єгипетського писаря (нотаріуса). Писар використовував в своїй роботі гострий кремнієвий камінь, прикріплений до очеретяної палички, як до ручки перо. Як чорнило використовувалися натуральні продукти. Для зберігання фінансових і інших документів використовувалися крихкі глиняні глечики.

Із розвитком людської думки розвивалося і нотаріальне мистецтво. Наступний етап пов'язаний з Грецією, де Арістотель, Плутарх, Діоген Лаєрс визначали велич країни. І саме в цей період нотаріуси почали оформляти і реєструвати договори, ґрунтуючись як на приватне, так і на державне право.

У Римській Імперії вперше про нотаріуса згадується в записях секретаря великого імператора Цицерона. Передвісниками нотаріусів в Древньому Римі були писарі. Недаремно в перекладі з латинського «нотаріус» - писар. В їх обов'язки входило не лише складання різного роду послань і прохань, але і складання різних операцій. Були дві категорії писарів: що перебували на державній службі (*scribae*) і на утриманні приватних осіб (*exceptores et notarii*).

У обов'язки державних писарів входило оформлення письмових розпоряджень, що даються магістратами. Окрім цього вони вели судові журнали і різного роду записи, які носили публічно-правовий характер.

Приватні писарі зазвичай працювали в якості секретарів у багатих римлян, вели ділове листування і оформляли різного роду юридичні операції для них. Особи, що виконували ці функції, називалися "нотаріусами" від слова "notta", що означало стенографічний знак, який застосовувався писарями для швидкості записів, які вони вели.

Проте писарі ще не юристи. Коли ж римський писар став юристом? Коли ж писар став протонотаріусом? Відповідь — в особливій категорії вільних громадян. Існувала третя, особлива категорія осіб, зайнятих оформленням правових документів і матеріалів. Це — табелліони. Табелліоном міг стати вільний римський громадянин, що володіє правовими знаннями, прийнятий в корпорацію табелліонів і затверджений на посаді префектом міста. Табелліони і стали «батьками» нотаріату.

Слід зазначити, що коли Велику Римську Імперію було зруйновано, варвари-руйнівники вибірково віднесли до її передових досягнень. Проте нотаріат практично зник разом із західною частиною імперії. Єдина структура, яка збереглася, - це церква. В умовах повної розрухи і хаосу вона узяла на себе деякі функції уряду, у тому числі і в питаннях нотаріату. Як і римляни, візантійці були прекрасними юристами і продовжувачами римських традицій.

Імператор Візантії Теодос Другий став ініціатором створення двох судових напрямків. Видані при ньому Грегоріанський і Гермогеніанський кодекси (324 р.) сприяли появі імператорських конституційних кодексів. Теодоський кодекс, обнародований в 438 р. був прообразом конституції і практично базувався на основних положеннях всіх кодексів християнських імператорів, що приймаються з 312 р. Імператор Ліон стверджував, що нотаріусами можуть бути особи, що володіють внутрішньою культурою, уміють говорити і писати, а також вони мають бути професіоналами в області права.

У шостому столітті імператор Юстиніан, що правив з 527 по 565 р.р., став першим діячем цієї епохи, який об'єднав нотаріусів в групи і колегії і видав повну збірку юридичних законодавчих актів. Збірка складалася з кодексу, що включав всі конституції імператорів, починаючи від Адрієна (196 р.). При цьому Юстиніан заявив: "ця робота мені здається важкою, майже неможливою, але, завдяки Господові Богу, ми знайшли дорогу в

спокій, я вірю Богові і його силі, для дозволу найрозв'язніших починів”... Таким чином, Римське право остаточно сформувалося в 529 році нашої ери.

У тому ж році були утворені навчальні заклади і опубліковані підручники для підготовки юристів, які отримали офіційний статус. Нарешті, з 529 р.- дати другого видання кодексу і до його смерті в 565 р., Юстиніан видав велику кількість законодавчих актів, загальною кількістю 158 видань, під загальною назвою “Вісті”. Юстиніан затвердив офіційного судового нотаріуса, якому було доручено стати суддею, вершити вільне правосуддя і редагувати юридичні акти. Перші три кодекси, по велінню володаря, видано на латині, але “Вісті” на грецькому з тим, щоб закони могли зрозуміти всі і всюди.

В середні віки професія нотаріуса стала однією з престижних і шанованих в суспільстві. У одинадцятому столітті, з початком відродження римського права, у Болоньї було засновано першу в світі школу нотаріусів. Школи нотаріату пізніше стали школами права, а надалі університетами, в яких викладали кращі для того часу нотаріуси-юристи такі, як Ранієрі, Салатієл, Роландіно і ін. Епоха відродження тривала до 18 століття. У цей період було видано величезну кількість праць у сфері нотаріату і права. Природно, що нотаріусами тоді були найосвіченіші і грамотні люди.

Цьому сприяв розвиток торгівлі, економіки і дипломатії. Велику позитивну роль надала і римська католицька церква. Наприклад, у Франції з'явилися перші офіційні нотаріуси в 1139 році і в місті Монпельє був заснований університет (1160 р.). У Іспанії перші нотаріуси з'явилися в 1162 році.

У 1211 р. був заснований університет в місті Саламанка. Цікаво, що у Франції, в місті Монпельє, нотаріусом могла бути призначена особа добросовісна і етична, така, що досягла 25 років, із стажем роботи не менше 5 років. Досить цікаві вимоги пред'являлися і його нотаріальній конторі (бюро).

Нотаріус міг працювати на вулицях, а ще частіше на ринках, поставивши письмовий стіл в центрі площі або біля входу в магазин. Підготовка документів здійснювалася в три етапи. У присутності клієнтів готувався письмовий меморандум (список замовлень постачальникові). Потім, підготовка короткого змісту нотаріальної дії. І на завершення детальний опис або розширене тлумачення нотаріальної дії. Закінчувався документ вказівкою дати і місця здійснення даної нотаріальної дії, описом свідків і їх якостей, а також нотаріус ставив свій підпис. Свідки залишали відбиток великого пальця на документі.

На півночі долини річки Луари у Франції, де діяло ще звичайне право, посвідчення документів необхідно було здійснювати у місцевих дворян і священників, але ця обставина у багатьох випадках приводила до серйозних проблем, оскільки серед місцевих дворян і священників часто виявлялися неохайні люди, а головне вони не були юристами за освітою і з цієї причини здійснювали безліч помилок. Крім того, не спостерігалось одноманітності і не була налагоджена система зберігання документів.

Мабуть через це, король Франції Філіпп III (1280 р.) підписав указ, згідно якого в кожному населеному пункті призначалося два бездоганно чесних людини, до яких зверталися люди по питаннях здійснення нотаріальних дій. А в 1302 р. король Франції Філіпп IV (Красень) затвердив інструкцію, по якій нотаріуси зобов'язані призначатися лише по королівському указу і не мають бути служителями церкви.

Король Шарль VI (1411 р.) видав розпорядження, згідно якого на стіні біля входу в нотаріальну контору необхідно було встановити спеціальну вивіску (знак) з королівським гербом. А король Франсуа I модернізував всю юридичну систему в країні. Церкві відводилася роль реєстратора фактів народження, браку і смерті.

Він заборонив використання латини в судовому діловодстві. Всі документи віднині складалися лише французькою мовою. Був прийнятий статут, який суворо регламентував діяльність нотаріусів. Зокрема, встановлювався порядок прийому клієнтів, підготовки і зберігання документів. Вперше було введено положення про збереження в таємниці фактів і даних нотаріальної дії.

В кінці XVIII століття в світі і, перш за все у Франції, політичне і економічне життя не відповідало надіям громадян, назрівала кризисна ситуація. Країна знаходилася на порозі серйозних революційних реформ, у тому числі в юриспруденції. Нотаріуси стали брати активну участь в політичному житті суспільства. Вони обирались членами Генеральних Рад (прообраз парламенту). Важливо відзначити, що в цей час вперше прийнята Декларація про права людини. Участь в редагуванні тексту документа, прийняли шановані нотаріуси Франції: Бевье, Делюзе і Гупілло.

З історії нам відомо, що Наполеон досить професійно орієнтувався в питаннях нотаріату. Архівні матеріали цієї дивної епохи, особливо пов'язані з його дружиною Жозефіною, розповідають нам про народження шлюбного контракту. Майбутній завойовник Європи раціоналізував законодавство шляхом видання серії кодексів - це цивільний, карно-процесуальний і торговельний. У цивільному кодексі була окрема глава - нотаріальне право, яка проіснувала без зміни майже до нашого часу. Коли Бонапарт замислив введення Цивільного кодексу, він визнав необхідним утворити структуру, покликану реалізувати цей найважливіший правовий акт. Цією структурою став нотаріат.

Англія в питанні формування правової системи пішла своїм власним непротореним шляхом. Адже історично так склалося, що народи Англії та Франції, які розділені всього-навсього протокою Ла-Манш від часу створення цих держав ідуть кожна своїм шляхом: мають власні мови та звичаї. Отже нічого дивного немає в тому, що і в правничій царині між країнами від початку намітилися радикальні розбіжності, які торкнулися і нотаріальної справи.

Щодо правової системи Англії, то в цій країні закон був доволі гнучким інструментом і вирішальну роль відігравала суб'єктивна думка в його тлумаченні. В кожному окремо взятому випадку в однаковій ситуації

рішення могло змінюватись в залежності від обставин. Ця ситуація була заплутаною і багатозначною.

Ще за часів Середньовіччя в Англії сформувалося безліч судових установ. В країні широко застосовувалась система «правовий прецедент», особливістю якої було використання тисячі томів з прецедентними актами в яких на кожний конкретний випадок можна було віднайти щонайменше дві різних точки зору. Кваліфікація британських правників поділялася на дві основних категорії: баристери і соліситори.

Нижчим рангом правників вважалися соліситори, їх обов'язками було виконувати чорнову роботу для вищої категорії правників – баристерів. Слід зазначити, що як такої самодостатньої нотаріальної системи у Британії створено не було. Через це в країні склалася практика, коли дії, що зазвичай притаманні нотаріальній практиці могли здійснювати різні чиновники. Сфера їх компетенції визначалася залежно від характеру акту. Та все ж таки поняття нотаріату англійці все ж таки використовували, та переважно за межами країни.

Окрема категорія правників, що отримали назву «нотарі» мали почесну назву «магістри права». Вони формально підпорядковувались настоятелю англіканської церкви архієпископа Кентерберійського. Через це було прийнято вважати, що від представників даної професії вимагалася найвища сумлінність, яку освящала церква. В компетенцію нотарів входило вчинення вексельних, чекових та морських протестів, а також посвідчення перекладів і складання заповітів судновласників.

Щоб стати нотаріусом в великому місті, кандидат повинен був пройти п'ятирічне стажування у нотаріальній конторі, а в столиці країни - Лондоні потрібно було навчатися сім років. В провінції та деяких окремих місцевостях достатньо було отримати звання соліситора. На практиці саме до них зазвичай зверталися пересічні британці задля вирішення своїх юридичних справ: грамотно скласти текст або укласти заповіт.

В наші часи судочинство Великої Британії значною мірою не змінилося, але воно значно модернізовано. Так, наприклад, соліситори отримали право виступати у магістратському суді, задля чого їм потрібно пройти тримісячні курси та скласти іспит.

В Польщі історія нотаріату розпочинається з 15 століття. Вплив католицької церкви позначився таким чином, що публичний нотаріат було перенесено з Італії до Польщі. Визначною особливістю польського нотаріату було те, що право займатися цією діяльністю мали особи, які належали до духовенства. Призначення ж на посаду нотаріуса здійснювалося через посередництво Ватикану, до якого безпосередньо зверталися польські правителі.

Часи Хрестових походів з точки зору розвитку нотаріальної справи позначилися тим, що нотаріальні документи, які функціонували в релігійному середовищі через політичні події набули характер документів дипломативного характеру. Вони готувалися на пергаменті, завірялися

підписом нотаріуса, на них ставилася печатка релігійного чи світського закладу або сторін.

Якісні зміни у розвитку нотаріальної справи відбулися у 1594 році. Саме тоді відбувся перехід від канонічного права до системи римського нотаріату, особлива ж увага була звернута на спосіб складання нотаріального договору.

Упродовж 17 і 18 століть коли територію Польщі було кілька разів переділено, країна зазнала змін і в нотаріальній справі. У 1833 році за часів Речі Посполитої було зроблено уніфікацію права про нотаріат, 1 січня 1834 року набрав чинності закон, який визначив нотаріуса, як особу, що наділена публічною довірою. Нотаріус набув захісту, аналогічного до захісту державного службовця, хоча таким і не вважався. Було створено нотаріальне самоврядування, його органом стала Нотаріальна палата, відповідно до районів Апеляційного суду, нотаріуси об'єднувалися територіально.

Сьогодні нотаріусів у Польщі призначає Міністр юстиції на підставі заяви зацікавленої особи та за рекомендацією Регіональної ради нотаріальної палати. Нотаріусом може стати громадянин Польщі, не молодший 26 років, який має вищу юридичну освіту, пройшов нотаріальне стажування, склав нотаріальний іспит та пропрацював в якості помічника нотаріуса не менше двох років. Контроль за діяльністю нотаріусів здійснюють органи нотаріального самоврядування, Міністерство юстиції через президентів Апеляційних судів.

На Русі перші правові закони в другій половині IX століття стали провісниками майбутнього російського нотаріату. З ім'ям Іоана III Васильовича пов'язана важлива подія в історії Русі і літопису нотаріату як правового інституту. Письмове здійснення юридичних операцій в Московській державі встановлюється Судебником Іоана Васильовича, який він затвердив високим Указом в 1497 році.

Розвиток нотаріату в Росії можна умовно розділити на декілька етапів: перший з яких починається в XVI столітті і закінчується Соборним укладенням 1649 років. Цей період характеризується тим, що формування нотаріальних органів і порядок здійснення нотаріальних дій визначалися окремими указами царя.

Тоді в Росії з'явилися майданні піддядчі. Точніша дата їх появи не дійшла до нас. Вони були своєрідною корпорацією професійних писарів, що спеціалізувалися в здійсненні за плату цивільних операцій на користь осіб, що зверталися до них. Призначення на "площу" здійснювалося указом царя, власне, в цьому на початку і полягав контроль за їх діяльністю.

Другий етап охоплює період з 1649 по 1866 роки. Укладення 1649 років царя Олексія Михайловича в деякій мірі систематизувало укази, що діяли донині, зобов'язавши сторони здійснювати операції лише через майданних піддядчих із складанням довідки і подальшим записом в маєтковому наказі, таким чином, вперше розмежувавши функції органу, що здійснює операцію, і органу, реєструючого її.

Наступний період починається 14 квітня 1866 року і закінчується 29 жовтня 1917 року прийняттям ленінського "Декрету про землю", який ознаменував початок ліквідації приватного цивільного права.

Корінне перетворення нотаріату сталося після затвердження Олександром II в 1866 році Положення про нотаріальну частину як розвиток судової реформи 1864 роки. У Росії виникли дві відособлені частини нотаріальних установ. Це кріпосна і власне нотаріальна частині.

Особливу увагу держава приділяла кріпосній частині, і це визначалося визнанням "особливої важливості актів про поземельну власність, що визначають стосунки не лише приватних осіб між собою, але і відношення до держави". Всі досконалі кріпосним порядком операції були безперечними, при дотриманні всіх правил про введення у володіння операція визнавалася безповоротною, а її примусове виконання здійснювали адміністративні органи.

В кінці минулого століття в Росії склалися чотири групи органів і посадових осіб, наділених правом здійснювати нотаріальні дії:

- публічні (городові) нотаріуси;
- біржові маклери і нотаріуси, корабельні маклери;
- вузькоспеціалізовані маклери: судноплавних розправ, державного комерційного банку, приватні, слуг і робочих людей, цехові, ремісничих управ, Кронштадтського суспільства вільних матросів;
- за відсутності нотаріуса або маклера їх функції виконували магістрати, ратуші, думи, митні чиновники, станові пристави, торгівельні словесні суди.

Кандидати на посаду нотаріуса (маклера) відбиралися на підставі конкурсу з числа найбільш порядних чиновників, і після призначення на посаду давали присягу, інакше не допускалися до роботи. Особливих правил при цьому не існувало, проте закон прямо забороняв призначати на посаду нотаріусів і маклерів людей безграмотних.

Інструкції про порядок здійснення нотаріальних дій у той час не було, особливої регламентації закон не містив, але всі особи, виконуючі нотаріальні обов'язки, повинні були здійснити при засвідченні явки договору наступні функції: встановлення особи, перевірити право- і дієздатність сторін, переконатися в достовірності договору, встановити відповідність договору чинному законодавству, записати договір в книгу, стягнути мито і збори, зробити на оригіналі договору напис, який зобов'язаний був містити час засвідчення і номер по книзі. У кожного нотаріуса або маклера була своя книга і друк.

З точки зору сучасного розвитку нотаріату представляє інтерес аналіз речень про вдосконалення нотаріальної частини, які були розроблені в Росії в кінці XIX - початку XX століття. Йдеться про нову редакцію Положення про нотаріальну частину, яке було опубліковано в Санкт-Петербурзі в 1904 р. Згідно з цим документом, завідування нотаріальною частиною під наглядом судових місць повинне було доручатися нотаріусам і старшим нотаріусам, які працюють при нотаріальних архівах та їх помічникам.

Міністру юстиції передбачалося надати право видання інструкцій по предметах внутрішнього розпорядку і діловодства в нотаріальних архівах і конторах. Міністру юстиції за уявленням у кожному окремому випадку окружного суду передбачалося надати право дозволяти нотаріусам заняття, зв'язане з вмістом посади по учбовій частині, якщо таке поєднання посад не сполучене із збитком для виконання безпосередніх обов'язків нотаріуса.

Нотаріусам надавалося право мати при конторах нотаріальних розсильних для виконання вказаних в законі дій, передбачалося, що вони повинні будуть діяти під майнову відповідальність самих нотаріусів. Про вибраних для виконання цих обов'язків особах нотаріуси повинні повідомляти голову суду. Відносно особистої відповідальності ці особи прирівнювалися до судових розсильних.

Після революції 1917 року, декрет №1 про суд від 24 листопада 1917 року скасував всі попередні судові встановлення, що діяли донині, і хоча не було нічого сказано про скасування Положення про нотаріальну частину, що регулювало донині інститут нотаріату, він перестав існувати.

Нотаріальні дії стали здійснювати різні установи: нотаріальні відділи місцевих рад, які очолювали народні нотаріуси, відділи юстиції, відділи соціального забезпечення, записів актів цивільного стану, тобто різні адміністративні органи.

Подальший розвиток інститут нотаріату отримав в грудні 1919 року в декреті про суд №2, у якому було підкреслено, що нотаріальні дії здійснюються нотаріусами, і в разі їх відсутності особами їх замінюючими.

У 1919 році нотаріальні відділи місцевих Рад було перейменовано у нотаріальні столи. 4 жовтня 1922 року було прийнято Положення про державний нотаріат, яке завершило створення нотаріату в Росії після 1917 року як самостійних державних установ. 19 липня 1973 року був ухвалений закон про державний нотаріат в СРСР.

У період з жовтня 1922 року по липень 1973 року було прийнято ряд положень і нормативних актів, що стосуються системи нотаріату в СРСР і РРФСР.

Закон від 19 липня 1973 року містив норми про завдання і організацію державного нотаріату, принципи його діяльності, компетенцію, загальні правила здійснення нотаріальних дій і вживання законодавства про нотаріат до іноземців і осіб без громадянства. Відповідно до нього був прийнятий і діяв до останнього часу Закон РРФСР "Про державний нотаріат" від 1 листопада 1974 року.

У зв'язку з переходом до ринкових економічних стосунків, різноманіття форм власності, розвитку підприємництва, виходу в економічні простори виникла необхідність реформування нотаріату.

Доки Україна входила до складу Російської імперії, а потім до складу СРСР розвиток нотаріального законодавства і діловодства останньої визначав і відповідні процеси в Україні.

Нового імпульсу розвитку правової системи України, в тому числі й інституту нотаріату, надало проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року. З переходом суспільства до ринкових відносин, законодавчим визнанням рівноправності всіх форм власності, розвитком підприємницької діяльності і процесів приватизації виникла суспільна необхідність введення інституту приватного нотаріату і, відповідно, законодавчого закріплення положень, які надавали б можливість вирішувати питання нотаріальної діяльності без допомоги державних органів. Значним кроком у розвитку нотаріату і його законодавчого закріплення став прийнятий Верховною Радою України 2 вересня 1993 введений з 1 січня 1994 року Закон України "Про нотаріат". Цей Закон став одним з істотних етапів проведення широкомаштабної соціальної реформи в Україні, правової реформи, зокрема коли поряд з державними нотаріальними органами було введено інститут приватного нотаріату.

Закон вніс до українського нотаріату багато новацій: створення кваліфікаційних комісій нотаріату для визначення рівня професійної підготовки осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю; видача свідоцтв про право на зайняття нотаріальною діяльністю всім нотаріусам України; заснування в обласних центрах, містах Києві, Сімферополі, Севастополі державних нотаріальних архівів, що є складовою частиною Національного архівного фонду і здійснюють тимчасове (до 75 років) зберігання нотаріальних документів і, мабуть, найголовніше - право осіб, які мають свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю, зареєструвати приватну нотаріальну діяльність.

22.04.1993 р. на Конференції нотаріусів було створено і зареєстровано Міністерством юстиції України Українську нотаріальну палату (УНП) – добровільну громадську організацію нотаріусів. Основною метою організації є об'єднання на професійній основі зусиль нотаріусів, захист їхніх законних соціальних та інших спільних інтересів. В Статуті Української нотаріальної палати зазначено, що її діяльність спрямована на підвищення професійного рівня та правової допомоги, але надається органами нотаріату.

У підсумку можна сказати, що новий етап розвитку українського суспільства, який ґрунтується на Конституції України 1996 року, пов'язаний із реформуванням національної правової системи в цілому та її окремих правових інститутів. Серед цих інститутів і реформування інституту нотаріату в незалежній Україні.